

פתח דבר

הספר המונה לפני הקוראות והקורסאים הוא פרי עבודתם של חברי הפורום ללימודי חברה ותרבות בישראל אשר ייחד את דינוינו בשנת 5/2004 לנושא "גזע, הגזעה וגזענות". הפורום הוא קבוצת מחקר בין-תחומי הפועלת במכון ון ליר בירושלים מאז שנת 1999. בכל שנה הקבוצה לומדת נושא מחקר-תיאורטי אחד העומד על סדר היום החברתי והתרבותי בישראל. העיקרונות המנחה את עבודת הפורום הוא התחבוננות בחברה ובתרבות בישראל מנקודת מבט לא המוניות. בשנים קודמות עסק הפורום בנקודת המבט המזרחית – ועובדתו באה לביטוי בספר מזרחים בישראל: *עין ביקורת מחדש*¹; בנקודת המבט הלא חילונית – ועובדתו באה לביטוי בספר מערכות חזותיות: *דין ביקורת בדתות ובחלונות בישראל*²; ובנקודת המבט של מהגרים ושל קבוצות מוחלשות אחרות על האזרחות המרוכבת בישראל – ועובדתו באה לביטוי בספר *פער אזהרות: הגדה, פלין וזהות בישראל*³. בפורום על גזע, הגזעה וגזענות השתתפו החוקרים והחוקרים רונה בריר-גארב, הונידה גאנם, יהודה גודמן, סיגל גולדין, סנאית גיסיס, אמל ג'מאל, דפנה הירש, חנה הרצוג, יעל השש, יפעת וייס, חנן חבר, יעקב ידגר, יוסי יונה, אדריאנה קמף, חגי רם, דימיטרי שומסקי ויהודה שנבה. פרק המבוא, "גזענות מה?", אמן נכתב בידי עורך הספר, אלום הוא ניוזן מן התובנות, ההארות והעבורה המשותפת של כל החברות והחברים בפורום. הפרק נכתב מנוקדת מבט משווה, בניסין למקם את הדיין בהקשר תיאורטי וחבר, והוא מנשך סדרה של שאלות המזמין דין מרכיב: מהם התנאים המאפשרים להגדיר תופעה מסוימת כגזענות? האם האגענות מושתת בחברה על הנחה מוקדמת, סמיה או גוליה, בדבר קיומו של גזע? ולחולפין, האם כל דין בגזע (למשל דין רפואי בגנטיקה) מוביל בהכרח לגזענות? מה הקשר בין הבiology, שהיא בחלוקת תוצר של הבניה החברתית, ובין מסמנים תרבותיים אחרים בהגדירה של גזענות? האם המושג "גזע" נשען בהכרח על מסמנים חיצוניים, דוגמת צבע עור או מאפיינים פיזיונומיים אחרים? מהם ההגינויים (או "משטרי ההצדקה") העשויים להצדיק או להסות פוליה גזענית? האם אפשר להפריד בין גזענות לבין עולות אחרות, דוגמת דיכוי מעדר, פוליטי או מגדרי?

שאלות אלו מתקבלות משנה תוקף לאור העובדה שבניגוד לנעשה בחברות אחרות, הדיין האקדמי בישראל אינו מספק כלים תיאורתיים שיטתיים (מערכת מושגית וכלי ניתוח השוואתיים) המאפשרים לההמודד אתן. מה הסיבה להסר זה? האם הוא ביטוי אחד מני רבים להערכת הגזענות בישראל ולהעתקתה לזרות הצדקה אחרות? או שמא, כפי שנטען לא פעם, סוגיות הגזע

1. בעריכת חנן Çבר, יהודה שנבה ופניה מוצפי-האלר, בהוצאת מכון ון ליר בירושלים והקייבוץ המאוחד, 2002.

2. בעריכת יוסי יונה ויהודה גודמן, בהוצאת מכון ון ליר בירושלים והקייבוץ המאוחד, 2004.

3. בעריכת יוסי יונה ואדריאנה קמף, בהוצאת מכון ון ליר בירושלים והקייבוץ המאוחד, 2008.

רלוונטיות פחותה בישראל? האומנם אפשר לראותה במקרה הישראלי תופעה יהודית המיתרת דין פרדיגמי בגזע ובגזועה?

היעדרו של דין אקדמי שיטתי בישראל על גזע, על הגזעה ועל גזענות בולט ביותר שאת לנוכח גודש התופעות הגזעניות במציאות הימומית שלנו, ולנוכח קיומו של דין ערך בנושא זה – דין שבו נעשה שימוש מפורש במונח "גזענות" – בדירה הציבורית והפוליטית. אין איש חולק על כך שהקריה "מוות לעربים", שהאמרה "הערבים הם נחשים" (מפני הרבה עובדי יוסוף) וההמשפט "אני לא פותח לכושים את הדלת" (דברי נג אגד למאבטחה אתיופי) הם גזענייםavel. לשם כך אין צורך בכלים תיאורתיים מתחוםם. האתגר שלנו הוא לנוכח כלים תיאורתיים וגיטרים המאפשרים להבחין בגזענות בהקשר ובדינמיקה מורכבים יותר. נבקש לעשות זאת בשלושה שלבים:

בשלב הראשון נבקש להגדיר מהי גזענות ולסמן את המרחב המושגי של התופעה. בתוכך נבקש להגדיר את היחסים המורכבים בין "גזענות" ובין "גזע". נטען שהיחסים בין שני המושגים מתחווים במנגנון של הבניה תרבותית ופוליטית שנייתן לכנות "газעה". הגזעה היא הפיכתו של ה"ביולוגי" (למשל צבע עור וושושלת משפחתית), ה"חברתי" (למשל ארץ מוצא) או ה"תרבותי" (למשל הרגלי אכילה ועמדת מפני הטכנולוגיה) ל"טבאי" ולבלתי ניתן לשינוי. הגזעה אינה נסמכת רק על אותן הגוף המובהקים אלא גם, ובעיקר, על המנסנים החברתיים והתרבותיים הנלוים להם.

בשלב השני נבקש לזהות גזענות גם כאשר אין לה ביטוי מפורש בשפה. תקיפות של ערבים בידי לאומנים יהודים בחוף גבעת אולגה או התנצלויות לסטודנטים ערבים במכילת צפת הם מקרים ברורים וקלים לזהוי. אולם הגזענות עשויה להשתקף גם בפרקтика מינהלית ההופכת מהגרת עבודה ("עובדת זורה") שהרתה לשווה בלתי חוקית". דוגמה זו גם מחייבת אותנו להבחין בין גזענות ישירה לבין גזענות עקיפה, ככלומר פעללה גזענית שஸמניה אינם נתפסים כגזעניים אף שהם גזעניים בעיליל. הבחנה זו ניתנת להיעשות בשתי דמות של ניתוח: רמת הפרט או הקבוצה והרמה המוסדית. ככלומר, אפשר לנתח מצד אחד את החשיבה ואת הפעולה הגזעניות בקשר פרטימ או קבוצות, ומצד אחר את האופן שבו נועשה מיסוד של הפרקטיקות הגזעניות, לעיתים בהיעדר כוונה של הופט.

בשלב השלישי, הקשור לשלב השני, נבקש לזהות את הגזענות במקומות הבודדים פחות, למשל כאשר היא מוסדית ומוטמעת בחוקים ובכללי הניהול של המדינה. בתוכך כך נבקש גם לנתח את ייחסי הגומלין בין גזענות ובין תפעות אחרות המונגנות במשטרי הצדקה חלופיים. לדוגמה, יש המכחישים תופעות גזעניות כאשר הן מוצדקות בהיגיין של אזרחות או בהקשר של סכסוך לאומי. צחי הנקבי, בהיותו שר לענייני מטריה, קרא לתושבי הנגב היהודים להתעמת עם תושבי הנגב הבודדים. "קומו באלאפיקם", קרא השר, "קחו מקלות, ואם עבריים בודאים נכנסים לעמק שרה, גרשו אותם. מספיק עם התבוסתנות והכנעה" (ראוי עוזר 2004). קריאה זו היא ביטוי של גזענות המוצדק בעזרת מה שפוקן כינה

"שיח של מלחמה". הבדיקה דומה ניתנת לדברים שנשא זאב בוים, בהיותו סגן שר לענייני ביטחון, באירוע לזכר הרוגי הפיגוע בכביש החוף: "מה מנייע קיצונים אסלאמים לפעול בדרך זאת? האם זה רקע דתי? גם גנטי או תרבותי?" (וראו שם).

אלו הם אפוא האתגרים שאנו מבקשים להתמודד עם בספר זה. מטרתנו אינה להגדיר "מי הם גזען" או "מי הם גזען" אלא לבחון האם, באילו אמצעים ובאיזה נסיבות אפשר להגדיר דיבור או פעללה (במונח הובראני) כגזענות. הפרויקט שלנו הוא ATI ביסודה, וחשיבותו אינה רק תיאורית אלא גם פוליטית. חשוב לנו שגם הוויסות לא התאפשרו בתמיינות דעים; המשתתפים בו הציגו עמדות שונות ומרוכבות ביחס לאתגרים הללו. למשל, היו שגרסו כי המקרה הישראלי איינו מחלק בקלות אל הקטגוריות "גזע" ו"גזענות", וכי יש לנוקוט משנה זהירות הן בתיאור של עולות שנראה שהן משקפות פרקטיקות גזעניות, הן בתיאור של עולות שנובעות ממקורות אחרות. איינו דוחים על הסף אף אחת מן העמדות בדionario והעלתה את השאלה: האם ובאיזה מידת הדיבור על גזע בהקשר הישראלי מנכיה תופעה שאנו מבקשים להתחשש לה?

בספר ארבעה שערים. השער הראשון, "לובן ישראלי", מנתח מופעים של לובן בציבוריות הישראלית. מאמրן של חנה הרצוג, אינה לייקין וסמדר שרון מנתח את השיח על גזענות כלפי הפלסטינים אזרחי ישראל כפי שהוא משתקף בעיתונות הכתובה בעברית. על סמך בוחנה אמפירית לאורך זמן הכותבות מסיקות שבשנות החמשים והשישים של המאה ה-20 היה שימוש זהיר וזונייה בגזענות כקטגוריה של שיח. היעדרו הטענה מוחלט של המונה מן השיח מעיד על הפער הגודל שהיא בין הפרקטיקות הגזעניות ובין האפשרות לדבר עליהן. בשנות השמונים החקירות מזהות נקודות מפנה שבעקבותיה הקטגוריה "גזענות" מתמסדת – בעיקר בשיח המשפטי ובחקיקה – ומחלהת באטיות אך בעקבות אל השיח הציבורי. מוצאים אלו (כמו ממצאה של סנאית גיסס במאמרה על השימוש בקטגוריה "גזע" באנטיה, באפידמיולוגיה וברפואה) מוכיחים את הטענה, המוצגת גם במאורא, שההימנעות מן השימוש בקטגוריות "גזע" ו"גזענות" בעשורים שלאחר מלחמת העולים השנייה נבעה מן הטראות של מודיעין הגזע הנאצית. הונידה גאנם בוחנת את אופני הייצוג של צבעם של הפלסטינים בישראל במוניטים נבדלים בתולדותיהם – מומנט ההתנגדות הלאומית, מומנט האמביולנטיות הלאומית ומומנט התבוסה הלאומית. הבדיקה נעשית בשלושה אתרים: שירות, כתיבה אוטוביוגרפית וייצוגים חזותיים. בשירה הלאומית של מחמוד דרויש ושל ראש חסין בשנים 1954-1967 צבע עורו של הערבי מסומן בעיקר כשחור, והייצוגים החזותיים הטיפוסיים הציגו את דמותו של הפלסטיני הלחם; שירות של נזיה חיר וכתיבתו האוטוביוגרפית של סייד קשוש משקפים שלב ביניים: זהותו של הפלסטיני נקלעת לאמביולנטיות ומעמדו הלימני של הצבע בתוכות מאפשר לו בחירה בין השחור ללבן; לבסוף, הייצוגים החזותיים מן השנים

האחרונות של ידוענים ערבים משקפים את אופן הלבנתם של ערבים בתרבות הישראלית. בשלושת האתרים שנבחנו ניכרת מגמת ההלבנה שמייצגת את אופציית ההתזרחות של הערבים בישראל.

מאמרם של חגי רם ויעקב ידגר עוסק במלגגת "שינוי" כמרקחה מבחן לבדיקה שכיחותן של עדות גזעניות בקרב מעמד הבניים הליברלי הלבן בישראל. המחברים מראים כיצד השקפת עולמה של שינוי היתה מעוגנת בתפישות גזעניות "חדשנות" (כלומר הבניות תרבותיות) ו"ישנות" (כלומר הבניות תרבותיות של הביווילגיה) גם יחד. הם טוענים שהעובדת ששינוי הייתה מפלגה ליברלית אינה פולשת את קיומו של המוד הגזעני שבמצעה; להפך, שתי תפישות עולם אלו – ליברליזם וגזענות – עשויה להשלים זו את זו. חנן חבר מנהה במאמרו את ספרות "דור המדינה" ומצביע על עיורון הצבעים שלה (מה שהומי באבא כינה "העריצות של השקורף"). לאחר שספרות זו היא ברובה אשכנזית, הלובן הוא בירית המחדל שלה, נקודת האפס של הדיוון. זאת ועוד, ספרות זו עוסקת ב"האחרה" של הפלטנים ושל המזרחים ובהגוזעתם באמצעות שיטות מסווגן של צבע העור. לנитוח זה יש לפק פוליטי-מוסרי: ספרי דור המדינה יוכלים להיות "לבנים" ובמה בשעה להתגער מאחריות על פעלתה האלימה של המדינה שלהם מייצגים וועליה הם כותבים. אורי בן-אליעזר עוסק בהגוזעתם של יוצאי אתיופיה בישראל. בוגוד לעמלה התיאורטית שהוצאה בדיוני הפורום, שלפיה הגוזעה היא תנאי מוקדם לגזענות, בן-אליעזר מראה שיתכן גם ההפך: הגזענות עשויה להוביל תהליכי הגוזעה דרכיווניים. הוא מראה כיצד האתיופים "מושחרים" בדיון התרבותי בישראל וכיום תרבות הנגד של הצעירים האתיופים משלימה את תהליכי הגוזעה שלהם עצמם.

בשער השני, "ציונות, יהודים וגזעים", אנו מפנים מבט אל ההגוזעה המאפיינת את ההיסטוריה של הציונות – הן ההגוזעה שהציונות עצמה יצרה והן זו שננקטה כלפי. דפנה הירש מנהחת טקסטים מדיעים ופופולריים שכתו ורופאים ציונים באירופה ובفلשתינה. היא עומדת על האותן שבו הם כוננו שיש גזעיה המבוחין בין יהודים ובין "גזעים אחרים", וכן בין קבוצות שונות של יהודים. במיוחד היא מסרטת את קווי המתאר של השיח האיגני, אשר מושאו הוא ההשלכות הביווילגיות של עירוב גזע פנים-יהודי. הירוש דנה בהשלכות של מצאהיה לעניין פתרון "הבעיה העדתית" בישראל. יפעת ויסס מציגה גנאלוגיה של חוקי נירנברג ושל תפיסת הגזע (הקשרות בין דם לאזרחות) שבבטיסם. לטענה, רכיבים בחוק האזרחות הגרמני, וכן תפיסת טוהר הדם הנאצי שהותמעה בתרבות הגרמנית, הם תולדה של ההיסטוריה המיוحدת של הקולוניאליים הגרמניים. אותם רכיבים העתקו אחר כך למקרה היהודי. דימיטרי שומסקי שואל האם אכן כל דיוון בקטגוריה של גזע הופך בהכרח לתפיסה גזענית. הוא מתחקה על מופעיו של השיח הגזעי במסגרות שונות של התפתחות הרעיון הציוני באימפריות הרבעלאומיות הרומנו-בנית וההבסבורגית ערב מלחמת העולם הראשונה. שומסקי מසיק שהזיהוג בין "לאום" ל"גזע" לאו דוקא מולד גזענות.

השער השלישי, "מיניות, מגדר והגזעה", מוקדש לבחינת הקשר המורכב שבין גזענות למגדר. מאמרה המתורגמת של אין לורה סטולר עוסקת בהתרבות הבלתי צפופה של בני הכלאים הגזעיים (*métissage*) במושבות הקולוניאליות של צרפת ווהולנד, ובאים שהציבו על טווח הגזע של האימפריות האירופיות – הצרפתית וההולנדית. בניסוחה של סטולר, "המטיסאז' עמד במקודם ויכוח פוליטי, משפטית וחברתית. לאחר שהוא נתפס כמקור של חתנות, הוא נראה מאיים על היוקה הלבנה, התגלמות הנינוון והריקבון המוסרי האירופיים". בחזיות המאבק בעירוב הגזעי ניצבה האשה הלבנה שחדירותה או אידידיותה ייצגו את המערך המוסרי של הלבן ואת השלמות הגזעית. מאמרן של אדריאנה קמף וסיגל גולדין עוסק ב"גוף הזור", גוףן של מהגרות עבודה בישראל. טענתן העיקרית היא שהגוף הפורה" של מהגרות העבודה הוא יעד לוגוציה המייצרת נתק בין הפונקציות הייצרניות שלן כמספקות שירותים סייעוד וטיפול בשוק העבודה, ובין הפונקציות הייצרניות שלן כאימהות וככቤות משפחתיות. נתק זה, המבוסס על סימון מוגע של הגוף, נובע מן המתח הלא פתרו בין הכללה הפלטית הנאו-איליברלית של הגירת העבודה ובין הפלטיקה הלאומית של גבולות המופעלת על זרים. בהקשר זה, "גוף הפורה" של מהגרות העבודה מתגלה כמסוכן, ועל כן כאובייקט קרייטי לניהול, לפיקוח ולশמוץ. יאל השש בוחנת קורפוס מחקרי וספרותי העוסק בדמיונה של בגדאד בפלטיקה זההויות בישראל. למרות הציפייה שקורפוס זה יתגער את הלבן הישראלי, השש טוענת שלמעשה הוא מייצר מודל של גבריות מזורחת המשכפלת כמה מהנהות היסוד שלו. קורפוס זה מציג גברי חילוני השולל את הנשיות הכהה ומיציר בסופו של דבר לבן מסווג חדש – לבן מזורה תיכוני.

בשער הרביעי, "גזע, הגזעה ומשטרי הצדקה", נדונים יחסיו הגומלין בין גזענות ובין פרדייגומות חלופיות. במקום לאutor ביטויים של גזענות אלו מבקשים לאתר כאן מקומות שבהם השיח מתכחש לגזענות. מאמרה של סנאת גיסיס מתמקד בשולשה סוגים שיח מדיעים: גנטיקה, רפואי ואפידמיולוגיה. גיסיס סוקרט מארמים בכתביו עת מרכזים בתחוםים אלו ומאשחת שתי טענות מרכזיות בדבר הדיוון בקטגוריה "גזע". ראשית, קטגוריה זו מעולם לא נעלמה מן הדיוון, ואולם בשערם הראשונים שהחורי מלוחמת העולם השנייה השימוש בה היה מושוכך, והיא ניצבה על קו התפר שבין הביוווגי לתרבותי. שנית, משנות התשעים של המאה ה-20 השימוש בה הולך ונעשה מובהק ובלתי יותר. ממאמרה של גיסיס עוללה שלקטgorיה "גזע" היה ועדיין יש תפקיד מרכזי, מהמשך ורצף, גם אם היא משנה את צורתה עם הזמן. במובן זה השיח הפרופסיאונלי דינמי יותר ורציף יותר מן השיח הציבורי, המבוסס על הבחנות דיכוטומיות (ראו הרצוג ואחרות בספר זה).

אם ג'מאל מבקש להראות, בעקבות הידגר ואגמברן, כיצד הגזעה מוצרת באמצעות קטגוריות הזמן. מאמרו מكيف נושאים רבים שבמוכרזם אופן הבניה של הפליטינים בישראל ובשתי הגדה המערבית ורצועת עזה. טענו מתפרסת על פני שני מישורים. במישור האחד, ההיסטוריה, הוא מראה כיצד הציגות

מגוזעה את הזמן ההיסטורי שלה ואת הזמן ההיסטורי הפלסטיני, כדי להציג את הבעיות על הארץ ולמלא את החסרים ההיסטוריים ברציפות ההתיישבות היהודית. במישור האخر, הפרקטי, ג'מאל מראה כיצד מוחלות תפיסות זמן שונות על יהודים ועל ערבים, וכיitzן נזונות מן התפיסה האורינטלית. הוא משתמש בmorphology ה"חריג" של שמייט ואגמברן, כמו בmorphology ההידרגריאנים "זמן מושהה" ו"זמן מרוקן", כדי לתאר את האופן שבו הפלסטינים מודכאים – במחסומים, בתנועתם ממוקם למקום ובהיבטים אחרים של חייהם.

יהודיה גודמן מנתה במאמרו את פועלות בת הדרין לגירור כחלק ממנגנון ההדרטה של המהגרים לישראל. הוא מצביע על פרקטיקות גיור מבחןות כלפי המהגרים הרוסים וככלפי המהגרים האתאופים, ועל המורשת הגזעית המזינה אותן. לדבריו, הגזענות נכתה אל פרקטיקות הגירור ויוצאת ממנה, בתנוחה בין הגזעה לדה-גזעה המאפיינית במעבר מיחסים גופניים ליחסים תרבותיים. את הספר חותם מאמרו המתרוגם של אטיין בלביר "האם קיימת גזענות חדשה?". המחבר מצביע על האתרים שבהם אפשר להזיהות גזענות שהחליפה את המסמים הביולוגיים במסמים סוציאולוגיים. בלביר טוען שהגזענות החדשה, המופיעה במציאות הגלובלית החדשה, הפוסט-שואתית, מציבה את ההגירה כקטגוריה חלופית לmorphology "גזע" הביולוגי, וכנהן תופעה זו "גזענות ללא גזע".

בימים אלו שוקדים החברים והחברים בפורום על כתיבת קובץ נוסף בנושא הגזענות, שմבוסס על דיוני הפורום בשנת 2005. הקובץ יתמקד בקשר בין גזענות לבין סוגיות תרבותיות נרחבות כמו נוטליגיה ובניות מיתוסים, וכן בינה לבין שאלות מעמדיות ומגדריות.

תודות ורכות אנו חבים לרונה בריר-גארב, אשר ניהלה את הקבוצה ואשר בחוכמתה ובניסיונה תרמה תובנות תיאורטיות רבות לדינניה; לד"ר שמשון צלנייקר, הכוח המניע של הפורום; לשרא סונני, המסתערת בכל פעם מחדש על פרויקט הפתקת הספרים פרי עבודתו של הפורום מתוך מחויבות יוצאת דופן. כמו כן ברכזנו להזות ליליא לנדסברג על ערךת הלשון, לדונית טפייר על העיצה היידית ועל הצעות נחרדות לתיקון, ולרונה רצון על התיאום בין כל אלו שנשלו חלק בהפקת הספר. לבסוף, תודה להזאת הקבוצה המאוחד על ההפקה המשותפת.

העורכים